

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

Η ΑΝΤΙΟΘΩΝΙΚΗ ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΣΤΗΝ ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ
(28 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ – 3 ΜΑΡΤΙΟΥ 1862)
ΚΑΙ Η ΙΔΙΑΙΤΕΡΟΤΗΤΑ ΑΥΤΗΣ ΕΝΑΝΤΙ ΤΩΝ ΕΞΕΓΕΡΣΕΩΝ
ΤΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΛΛΩΝ ΠΟΛΕΩΝ

Τα όσα αντιοθωνικά συνέβησαν στην Ερμούπολη στα τέλη του Φεβρουαρίου – αρχές Μαρτίου 1862 είναι ασφαλώς απόηχος της εξέγερσης του Ναυπλίου. Θα περιγράψω πρώτα τα γεγονότα και στη συνέχεια θα παρουσιάσω κάποιες ερμηνείες που τότε δόθηκαν από τις αντιμαχόμενες πλευρές γι' αυτά· στο τέλος θα επιχειρήσω μια δική μου ερμηνεία για όσα συνέβησαν και θα προσπαθήσω να δικαιολογήσω τον τίτλο της ανακοίνωσής μου για την ιδιαιτερότητα του κινήματος αυτού, κυρίως όσον αφορά τη διαχείρισή του από τις ηγετικές ομάδες της πόλης, κυρίως τις δημοτικές αρχές. Σε 3-4 ημέρες συμπυκνώθηκαν πολλά γεγονότα, τα οποία θα προσπαθήσω να διευκρινίσω. Το σύντομο όμως των συμβάντων δυσκολεύει τη διερεύνηση των στάσεων και των συμπεριφορών που ξεδιπλώθηκαν στη μακρόχρονη εξέγερση του Ναυπλίου (1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862).¹

Α' Τα γεγονότα

Προς τα ξημερώματα της Τετάρτης 28 Φεβρουαρίου 1862² ο ανθυπολοχαγός

1. Για την εξέγερση του Ναυπλίου βλ. κυρίως Αναστ. Αθ. Γούναρης, *Η Ναυπλιακή Επανάσταση, 1 Φεβρουαρίου – 8 Απριλίου 1862. Ιστορική μελέτη*, έκδοση β' αυξημένη και βελτιωμένη, εκδ. ΔΗ.Κ.Ε.Ν., Αθήνα 2010 (α' έκδοση 1962). Βλ. και Μιχαήλ Γ. Λαμπρινίδης, *Η Ναυπλία από των αρχαιότατων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς. Ιστορική μελέτη*, έκδοση β', Αθήνα 1950, σ. 336-350.

2. Βασικές πηγές για τα όσα συνέβησαν αποτελούν οι δύο Συριανές εφημερίδες: α). *Ένωσις*, έτος Α', αρ. 409 (10.2.1862), αρ. 410 (12.5.1862), όπου και αναλυτική περιγραφή των γεγονότων και δημοσίευση των ακόλουθων εγγράφων: Διοικητής της μοίρας Χωροφυλακής ταγματάρχης Δ. Τζώρτζης (Ερμούπολη) προς νομάρχη Κυκλάδων, 6 Φεβρ. 1862. Νομάρχης Κυκλάδων Α. Αλεξανδρόπουλος προς δήμαρχο Ερμουπόλεως, 12 Φεβρ. 1862. Αμβρόσιος Δαμαλάς, δήμαρχος Ερμουπόλεως προς νομάρχη Κυκλάδων, 12 Φεβρ. 1862. Συνεδριάσεις Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, αρ. 149-153. Α. Δαμαλάς προς

του Πεζικού Ν. Λεωτσάκος, που δεν είχε κρίνει την αντίθεσή του για το ότι χυνόταν αδελφικό αίμα, μαζί με το υπό τη διοίκησή του μικρό στρατιωτικό τμήμα, το μόνο τότε στο νησί, το οποίο αποτελούσε και μέρος του τάγματος του αρχηγού της Επανάστασης στο Ναύπλιο Αρτέμη Μίχου, μετέβη στην κε-

Όθωνα, 2 Μαρτ. 1862. Δημοτικό Συμβούλιο Ερμουπόλεως προς Όθωνα, 2 Μαρτ. 1862. Ερμουπολίτες (159 τον αριθμό) προς Όθωνα, 7 Μαρτ. 1862. Α. Δαμαλάς προς νομάρχη Κυκλάδων, 10 Μαρτ. 1862. Επαρχιακός ταμίας Σύρου Π. Καλογεράς προς δήμαρχο Ερμουπόλεως, 28 Φεβρ. 1862. Α. Δαμαλάς προς [επαρχιακό] ταμία Σύρου, 1 Μαρτ. 1862. Βλ. και αρ. 411 (19.5.1862). β). *Αστήρ των Κυκλάδων*, έτος Ζ'. Σε έκτακτο Παράρτημα της 28 Φεβρ. 1862 η εφημερίδα δημοσίευσε τις αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου της ημέρας αυτής. Το Παράρτημα αυτό δεν το εντόπισα. Βλ. αρ. 263 (29.4.1862) και αρ. 264 (6.5.1862), όπου αναλυτική περιγραφή των γεγονότων και δημοσίευση του εγγράφου: Δημοτικό Συμβούλιο Ερμουπόλεως προς Όθωνα, 1 [=2] Μαρτ. 1862. Βλ. και αρ. 265 (13.5.1862).

Από τις αθηναϊκές εφημερίδες, ο *Αιών* καλύπτει περισσότερο τα της Σύρου με τη δημοσίευση πολλών εγγράφων: *Αιών*, αρ. 2010 (1.3.1862), αρ. 2011 (5.3.1862), αρ. 2012 (8.3.1862) και αρ. 2013 (12.3.1862). Τα δημοσιευόμενα έγγραφα: Νομάρχης Κυκλάδων (Άνω Σύρος) προς υπουργό Εσωτερικών, 2 και 3 Μαρτ. 1862. Δ. Τσίρος, διοικητής της ενόπλου δυνάμεως των Κυκλάδων (Σύρος) προς [Υπουργείο Στρατιωτικών], 3 Μαρτ. 1862. Μοίραρχος Κυκλάδων (Σύρος) προς [Υπουργείο Στρατιωτικών], 2 [=3] Μαρτ. 1862. Γ. Παπαλεξόπουλος, ο παρά τοις εν Σύρω πρωτοδικαίς εισαγγελεύς (επί της φρεγάτας «Αμαλία») προς τον υπουργό Δικαιοσύνης, 3 Μαρτ. 1862. Α. Παλάσκας, κυβερνήτης του ατμοδρόμωνος «Αμαλία», προς τον υπουργό Ναυτικών, 3 Μαρτ. 1862. Δ. Τσίρος (Κύθηρος) προς Υπουργείο Στρατιωτικών, 1 Μαρτ. 1862. Διακήρυξη δημάρχου Ερμουπόλεως προς τους Ερμουπολίτες, 28 Φεβρ. 1862 [το αντλεί από την εφημ. *Αμάλθεια*]. Πέντε αποφάσεις του Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως [από το έκτακτο Παράρτημα της εφημ. *Αστήρ των Κυκλάδων*, 28 Φεβρ. 1862].

Σημαντικές πληροφορίες περιέχουν και οι εκθέσεις του πρεσβευτή της Μ. Βρετανίας στην Αθήνα Thomas Wyse προς τον υπουργό Εξωτερικών λόρδο Russell, αρ. 57 (1/13.3.1862), αρ. 58, 59, 60 και 61 (3/15.3.1862), αρ. 63 (8/20.3.1862), καθώς και τα συνημμένα σε αυτές: Wyse προς R. Wilkinson (υποπρόξενο Μ. Βρετανίας στη Σύρο), 1/13.3.1862 και Wilkinson (Σύρος) προς Wyse (Αθήνα), 1/13.3.1862, 2/14.3.1862, 3/15.3.1862· Ν. Μ. Sloof (πλοίαρχος του βρετανικού πολεμικού «Alarcity», από Σύρο) προς J. H. Strange, 3/15.3.1862.

Ως πηγή πρέπει να θεωρηθεί ο Αμπελάς που ασφαλώς μεταφέρει απόψεις ατόμων που έζησαν τα γεγονότα: Τιμολέων Δ. Αμπελάς, *Ιστορία της νήσου Σύρου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ερμούπολη Σύρου 1874 [φωτομηχανική επανέκδοση: 1998], σ. 683-687. Ενδεχομένως κάποιες πληροφορίες από τον απόηχο των συμβάντων να διασώζει και ο Ανδρέας Κ. Φραγκίδης, *Ιστορία της νήσου Σύρου*, εκδ. Συλλόγου των εν Αθήναις & Πειραιεί Συριανών, Αθήνα 1975 [στον πρόλογο του χειρογράφου: 1895], σ. 476-481.

Από τις μεταγενέστερες αφηγήσεις βλ. κυρίως: Τρύφων Ε. Ευαγγελίδης, *Ιστορία του Οθωνος βασιλέως της Ελλάδος (1832-1862)*, έκδοση β', Αθήνα 1894· Επαμεινώνδας Κ.

ντρική πλατεία της Ερμούπολης και πυροβολώντας και φωνάζοντας «ζήτω το Έθνος», «ζήτω το Σύνταγμα» κάλεσε τους προσερχόμενους πολίτες να οπλιστούν για τον εθνικό σκοπό. Στο κίνημα προσχώρησαν ο ευρισκόμενος εκεί ως εξόριστος ανθυπολοχαγός του Πυροβολικού Περικλής Μωραϊτίνης,³ γιος του προέδρου του Αρείου Πάγου Αριστείδη Μωραϊτίνη, ο σχολάρχης Αριστοτέλης Τσάτσος, πολλοί δυσανεστήμενοι με το καθεστώς Ερμουπολίτες, μεταξύ των οποίων έμποροι, δικηγόροι κ.λπ.,⁴ καθώς και παρεπιδημούντες εμπορευόμενοι, ναυτικοί και άλλοι που για διαφόρους λόγους, κυρίως οικονομικούς, βρίσκονταν στο νησί. Οι πολλοί, ο λαός, ο όχλος για άλλους, οπλίστηκαν με όπλα που πάρθηκαν από τη Χωροφυλακή, τους πυροσβέστες που προσχώρησαν στο κίνημα, την ατμοπλοϊκή εταιρεία, από καταστήματα και αποθήκες. Όσοι ήταν έγκλειστοι στις φυλακές αφέθηκαν ελεύθεροι. Ο νομάρχης και ο μοίραρχος της Χωροφυλακής, μπρος στο μέγεθος των εξεγερθέντων, δεν πρόβαλαν καμία αντίσταση και μαζί με τον εισαγγελέα, τον ταμία και τις άλλες δημόσιες αρχές κατέφυγαν στην Άνω Σύρο, που παρέμεινε πιστή στο καθεστώς. Η τηλεγραφική επικοινωνία διακόπηκε.

Οι αρχηγοί του κινήματος, «επί κεφαλής μεγίστου αριθμού οπλοφόρων», έσπευσαν στο δημαρχείο και με ένοπλους απεσταλμένους κάλεσαν τις δημοτικές αρχές να συνέλθουν εκτάκτως. Ο δήμαρχος Αμβρόσιος Δαμαλάς και τα μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου, μεταξύ των οποίων και σημαντικοί παράγοντες της πόλης, προσχώρησαν στα αιτήματα των στασιαστών: με απα-

Κυριακίδης, *Ιστορία του συγχρόνου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892* [...], τ. Β', Αθήνα 1892, σ. 120-126. Βλ. και Γ. Ασπρέας, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, έκδοση β', τ. Α', 1821-1865, Αθήνα 1930, σ. 249-250· Γιάννης Κ. Κορδάτος, *Ιστορία της νεώτερης Ελλάδας*, τ. 4, 1860-1900, Αθήνα, Εκδόσεις 20ός αιώνας, 1958, σ. 65-74· Οδυσσέας Δημητρακόπουλος, «Η επανάσταση στην υπόλοιπη Πελοπόννησο και στις Κυκλάδες», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ', Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, σ. 193-194.

3. Βλ. τι σημειώνει ο Κωνσταντίνος Μωραϊτίνης για τον αδελφό του Περικλή: «Διά την κατάστασιν λοιπόν αυτήν και θέλων να τηρήση τον λόγον του όν είχε δώσει προς τους εν Ναυπλία ο Περικλής έκαμε το κίνημα εκείνο όπερ εάν επετύγχανεν ήθελε δώσει έν ταχύ τέλος εις την υπόθεσιν αυτήν, και ήθελε παύσει και την περαιτέρω χύσιν του αδελφικού αίματος. Αλλά άλλως ηθέλησεν ο θεός.» (προς [Αριστείδη] Μωραϊτίνη, 9/21 Μαρτ. 1862: Γ.Α.Κ., Αρχείο Βλαχογιάννη, Μικραί Ιδιωτικά Συλλογαί, Οικογένεια Μωραϊτίνη).

4. Ο Αμπελάς (ό.π., σ. 684) αναφέρει ότι ο Ν. Λεωτσάκος «ανήκων εις το επαναστατήσαν εν Ναυπλίω τάγμα του Αρ. Μήχου» και ο Π. Μωραϊτίνης ήλθαν σε συνεννοήσεις «μετά τινων Ερμουπολιτών, ιδίως του Λ. Ευμορφοπούλου, Δ. Καλάρη, Ι. Ιουστινιάνη, Κ. Κατσάκου, Αμβρ. Θ. Ράλλη, Αρ. Τζάτζου, Θρ. Κανάρη και πολλών άλλων». Οι Καλάρης και Ράλλης συμμετείχαν στη δημοτική αρχή· βλ. υποσ. 13. Για το πώς εξέφραζε φανερά την οδύνη του ο Λεωτσάκος για την αδελφοκτόνο σύγκρουση βλ. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862).

νωτά ψηφίσματα επιδοκίμασαν το «κίνημα του λαού της Ερμουπόλεως» και συμμερίστηκαν τις αρχές του, διόρισαν επταμελή επιτροπή από δημοτικούς συμβούλους και εκπροσώπους των πολιτών για να συνεδριάζει διαρκώς από κοινού με το Δημοτικό Συμβούλιο και την τριμελή στρατιωτική επιτροπή που εκπροσωπούσε το κίνημα (Λεωτσάκο, Μωραϊτίνη, Τσάτσο), συνέστησαν στη διεύθυνση της Ελληνικής Ατμοπλοϊκής Εταιρείας να παραχωρήσει στους στασιαστές τα ατμόπλοια «Καρτερία» και «Όθων», ενέκριναν να δοθούν στους εξεγερθέντες μεγάλες ποσότητες πυρίτιδας και σφαιρών, και, επειδή τελικά δεν εξασφαλίστηκε πρόσβαση στα ευρισκόμενα στο δημόσιο ταμείο ποσά, εγγυήθηκαν τη χορήγηση από το υποκατάστημα της Εθνικής Τράπεζας 50.000 δραχμών στη στρατιωτική επιτροπή για τις ανάγκες του κινήματος.⁵

Το πρωί της επομένης (Πέμπτη, 1 Μαρτίου) οι στασιαστές, αφού όπλισαν με κανόνια την «Καρτερία» –το άλλο ατμόπλοιο, ο «Όθων», δεν χρησιμοποιήθηκε, γιατί κρύφτηκαν οι μηχανικοί του– επιβίβασαν σ' αυτήν το τμήμα της φρουράς Σύρου, πυροσβέστες και ένοπλους πολίτες και αφού παρέλαβαν και ένα μικρό στρατιωτικό απόσπασμα που βρισκόταν στην Τήνο, έπλευσαν συνολικά 200 περίπου άνδρες, με πλοίαρχο τον Β. Ορλώφ, προς την Κύθνο για να απελευθερώσουν τους εκεί 10 πολιτικούς κρατούμενους, μεταξύ των οποίων ήταν και οι Επ. Δεληγιώργης, Δ. Καλλιφρονάς, Αθ. Πετσάλης και Οδ. Ιάλεμος. Η απελευθέρωση έγινε χωρίς προβλήματα, οι πρώην κρατούμενοι καθώς και ο στρατηγός Σωνιέ που επίσης βρισκόταν εκτοπισμένος στην Κύθνο, επιβιβάστηκαν στην «Καρτερία» και, όπως φαίνεται, οι στασιαστές σκόπευαν να μεταβούν στη Χαλκίδα, να απελευθερώσουν και τους εκεί πολιτικούς κρατούμενους και μετά να αποβιβαστούν στην Αττική. Πριν όμως απομακρυνθούν από την ακτή, έφτασε ο ατμοδρόμων «Αμαλία», τον οποίο η κυβέρνηση είχε στείλει στην περιοχή. Η «Αμαλία», έχοντας μεγαλύτερη δύναμη πυρός, ανάγκασε την «Καρτερία» να προσορμιστεί. Οι στασιαστές αποβιβάστηκαν, ακολούθησε συμπλοκή με τα πιστά στον Όθωνα στρατεύματα, τα οποία με επικεφαλής τον λοχαγό Δ. Τσίρο βγήκαν κι αυτά στην ξηρά. Νίκησαν τελικά οι κυβερνητικοί. Μεταξύ των νεκρών ήταν και οι Λεωτσάκος και Μωραϊτίνης, και από τους αντικυβερνητικούς πολιτικούς ο φοιτητής Αγαμέμνονας Σκαρβέλης, γιος του συνταγματάρχη Νικολάου Σκαρβέλη. Στους κυβερνητικούς περιήλθε και η «Καρτερία» με όσα έφερε πολεμοφόδια και χρήματα.⁶

5. Βλ. τις συνεδριάσεις και τα αντίστοιχα ψηφίσματα του Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως της 28 Φεβρ. 1862 στα Γενικά Αρχεία του Κράτους – Αρχεία Νομού Κυκλάδων (Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ.), Δημοτικό Αρχείο Ερμούπολης (Δ.Α.Ε.), Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδριάσεις ΞΑ', αρ. 143, 144, 145, 146, 147 και 148.

6. Για τα όσα συνέβησαν στην Κύθνο, ο Ευαγγελίδης (ό.π., σ. 665-675) παραθέτει τη

Την επομένη (Παρασκευή, 2 Μαρτίου), ο Τσίρος επιβίβασε στην κυριευθείσα «Καρτερία» τους συλληφθέντες πολιτικούς κρατούμενους και τους αιχμαλώτους από τους ηττηθέντες αντικυβερνητικούς και με ένα τμήμα των δυνάμεών του έπλευσε προς τη Σύρο. Οι ένοπλοι στασιαστές στην Ερμούπολη, βλέποντας το πλοίο να πλησιάζει, έσπευσαν στην προκυμαία, ενώ άλλοι επιβιβάζονταν σε πλοιάρια για να το προϋπαντήσουν, νομίζοντας ότι επέστρεφε με τους απελευθερωθέντες κρατούμενους της Κύθνου, και αναφώνουσαν «ζήτω το Σύνταγμα», «ζήτω η Ελευθερία». Πάγωσαν όμως, όταν διαπίστωσαν την πραγματικότητα και άκουσαν τις φωνές του Τσίρου και των ανδρών του: «Ζήτω ο Βασιλεύς», «ζήτω η τάξις», «κάτω η συνωμοσία».⁷

Ο νομάρχης, που βρισκόταν ακόμη στην Άνω Σύρο, ενισχυμένος πλέον από την άφιξη των κυβερνητικών δυνάμεων, κάλεσε, στις 2 Μαρτίου, τους στασιαστές να παραδώσουν τα όπλα και να υποταχθούν στους νόμους.⁸ Η δημοτική αρχή, αφού διαπίστωσε ότι τα πολεμικά πλοία της Αγγλίας και της Γαλλίας, που βρίσκονταν στο λιμάνι, είχαν αυστηρές οδηγίες να μην αναμειχθούν στη διαμάχη αλλά μόνο να προστατεύσουν τους ξένους υπηκόους,⁹

μαρτυρία δύο παρευρεθέντων αντικυβερνητικών, του Α. Καλού και του Δ. Μητσάκη. Από τον Ευαγγελίδη αντιγράφει τα ίδια και ο Φραγκίδης (ό.π., σ. 477-479). Βλ. και τις αναφορές του ίδιου του Τσίρου προς τον υπουργό Στρατιωτικών: από Κύθνο, 1 Μαρτ. 1862, και από Σύρο, 3 Μαρτ. 1862: *Αιών*, αρ. 2011 (5.3.1862). Ο Τσίρος ανεβάζει τον αριθμό των στασιαστών σε 130-200 και περιγράφει τη σύγκρουση, τους θανάτους, την προσωρινή διαφυγή αλλά και τη μετέπειτα σύλληψη των Καλλιφρονά, Δεληγεώργη κ.λπ. Βλ. *στο ίδιο* και την αναφορά του εισαγγελέα Πρωτοδικών Σύρου Γ. Παπαλεξόπουλου (Σύρος, από τον ατμοδρόμωνα «Αμαλία») προς τον υπουργό Δικαιοσύνης, 3 Μαρτ. 1862. Ο Παπαλεξόπουλος είχε μεταβεί στην Κύθνο για να φροντίσει για την τροφοδοσία και την αυστηρή φύλαξη των 10 που είχαν εξοριστεί εκεί. Βλ. επίσης *στο ίδιο* και την αναφορά του κυβερνήτη της «Αμαλίας» προς τον υπουργό Ναυτικών, 1 και 3 Μαρτ. 1862, όπου, μεταξύ άλλων, σημειώνει ότι η «Καρτερία» έφερε «ερυθράν σημαίαν». Ο Α. Τσάτσος φαίνεται ότι διέφυγε τη σύλληψη μαζί με άλλους (Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 670).

7. Βλ., μεταξύ άλλων, και Wyse προς Russell, 8/20 Μαρτ. 1862: F.O. 32/301.

8. Νομάρχης Κυκλάδων (Άνω Σύρος) προς υπουργό Εσωτερικών, 2 Μαρτ. 1862: *Αιών*, αρ. 2011 (5.3.1862): «Η Ερμούπολις δεν εξήλθεν έτι εντελώς από την στασιαστικήν θέσιν της, μη γνωστοποιησάσης ημίν της δημοτικής αρχής περί της εκτελέσεως και του αποτελέσματος του κατά νόμον εκδοθέντος προστάγματος, περί της εις την των νόμων υποταγήν επανόδου στασιαστών, όπερ από πρωίας διεύθυνα, ίνα δημοσιευθή καθ' όλην την πόλιν. Οι ένοπλοι ήρξαντο καταθέτειν τα όπλα, από φόβου καταληφθέντες, ως διαδίδεται τοιαύτην ώραν. Ελθέτω αύριον ο ατμοδρόμων.».

9. Wyse προς Wilkinson (υποπρόξενο της Μ. Βρετανίας στη Σύρο), 1/13 Μαρτ. 1862: «You will take particular care not to interfere in any way with either party» (συνημμένο στο Wyse προς Russell, αρ. 58, 3/15 Μαρτ. 1862: F.O. 32/300). Παρόμοιες οδηγίες έλαβε και ο υποπρόξενος της Γαλλίας στη Σύρο, καθώς και οι διοικητές του αγγλικού και

αποκήρυξε, το Σάββατο 3 Μαρτίου, τις υπέρ των επαναστατών αποφάσεις της και επανέφερε σε ισχύ παλαιότερο ψήφισμά της (της 4ης Φεβρουαρίου) με το οποίο είχε αποδοκιμάσει το κίνημα του Ναυπλίου. Είχε προηγηθεί η πλήρης επικράτηση των κυβερνητικών με την άφιξη στη Σύρο την ίδια μέρα και του ατμοδρόμωνα «Αμαλία», που αποβίβασε ενόπλους για να φρουρούν το τελωνείο, το ταμείο και άλλα δημόσια κτήρια. Ο νομάρχης τότε κατέβηκε από την Άνω Σύρο στην Ερμούπολη και ανέλαβε πάλι τα καθήκοντά του. Μαζί του επέστρεψαν και οι λοιπές αρχές: ο αντεισαγγελέας, ο μοίραρχος της Χωροφυλακής, ο λιμενάρχης, ο ταμίας, ο αστυνόμος, ο ειρηνοδίκης κ.λπ. Η επάνοδος των αρχών έγινε χωρίς να υπάρξει οιαδήποτε αντίσταση από τους ένοπλους στασιαστές, οι οποίοι παρέδωσαν τα όπλα.¹⁰

Β' Οι σύγχρονες με τα γεγονότα ερμηνείες

Ας δούμε τώρα πώς ερμήνευσε κάθε πλευρά τα γεγονότα:

α' Για την κυβέρνηση ήταν σημαντικό να επαναφέρει άμεσα την Ερμούπολη υπό τον έλεγχό της, γιατί από τα τελωνεία της προερχόταν βασικό τμήμα των κρατικών εσόδων και θα ήταν επικίνδυνο τα έσοδα αυτά να χρησιμοποιηθούν από τους αντικυβερνητικούς. Επί πλέον, το παράδειγμα της Ερμούπολης θα μπορούσε να υιοθετηθεί και από άλλες εμπορικές πόλεις, όπως η Πάτρα. Όσα κυβερνητικά όργανα στάλθηκαν επί τόπου για να καταστείλουν το κίνημα αντιμετώπισαν τους στασιαστές ως επίορκους, καταδικάζοντας ιδιαίτερα τους συμμετέχοντες στρατιωτικούς. Ακραία πράξη αυτής της συμπεριφοράς ήταν η γύμνωση από τους άνδρες του υπαξιωματικού Δ. Χρυσοβέργη των νεκρών της Κύθνου και η καθυστερημένη ταφή τους.¹¹ Ο διοικητής του ατμοδρόμω-

του γαλλικού πολεμικού πλοίου, που στάλθηκαν στο νησί. Βλ. και Ν. Μ. Sloof (επί του βρετανικού πολεμικού «Alarcity») προς J. M. Strange, Σύρος 3/15 Μαρτ. 1862 (συνημμένο στο Wyse προς Russell, 8/20 Μαρτ. 1862: F.O. 32/301): απάντησε στην επιτροπή του Δημοτικού Συμβουλίου ότι είχε εντολές να μην επέμβει και ότι είχε έλθει μόνο για να προστατέψει τους Βρετανούς υπηκόους.

10. Νομάρχης Κυκλάδων (Σύρος) προς υπουργό Εσωτερικών, 3 Μαρτ. 1862: *Αιών*, αρ. 2011 (5.3.1862). Ο Φραγκίδης (ό.π., σ. 480) σημειώνει επί πλέον: «Όταν δε οι αξιωματικοί μετά των αιχμαλώτων και των επισήμων εξορίστων διήλθον την κεντρικήν οδόν ζητωκραυγάζοντες υπέρ του βασιλέως ουδείς απήντησεν, ειμή ο τότε Νομάρχης και οι περί αυτόν ολίγοι υπάλληλοι, φρίκης δε και δυσσιώννου μέλλοντος ρίγος διέδραμε το σώμα πάντων των παρισταμένων εις την αποτρόπαιον εκείνην δοκιμασίαν του λαού». Οι πολιτικοί κρατούμενοι Δημ. Καλλιφρονάς, Επαμ. Δεληγεώργης κ.λπ., που είχαν συλληφθεί στην Κύθνο, μεταφέρθηκαν και αυτοί στη Σύρο και από εκεί, στις 4 Μαρτίου, στη Μύκονο, όπου παρέμειναν εκτοπισμένοι μέχρι τη χορήγηση αμνηστίας· βλ. Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 672.

11. Για την εν γένει προσβολή των νεκρών βλ. Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 669-671.

νος «Αμαλία», παρά το γεγονός ότι ο δήμαρχος έσπευσε να τον διαβεβαιώσει ότι το Δημοτικό Συμβούλιο είχε μεταμεληθεί και ότι όλα ήταν ήρεμα, επέκρινε την όλη στάση της δημοτικής αρχής και αρνήθηκε τον μεσολαβητικό ρόλο της στην αποκατάσταση της τάξης. Δυσπιστώντας στις διαβεβαιώσεις του δημάρχου αποβίβασε στρατιωτικές δυνάμεις για να ενισχύσει τον νομάρχη στο να εδραιώσει και πάλι την κυβερνητική εξουσία.¹² Το πώς η κυβέρνηση τιμώρησε τις δημοτικές αρχές, θα το δούμε αργότερα.

β' Μας λείπει, προσωρινά θέλω να ελπίζω, η εικόνα των γεγονότων από τη μεριά όσων είχαν την πρωτοβουλία της εξέγερσης και όσων ένθερμα συμμετείχαν σ' αυτήν. Είμαστε, επομένως, αναγκασμένοι να χρησιμοποιήσουμε τις ως τώρα διαθέσιμες μαρτυρίες που προέρχονται κυρίως από τα κείμενα των δημοτικών αρχών¹³ και τα όσα γράφτηκαν στις δύο εφημερίδες της Σύρου,¹⁴ που κάλυψαν αργότερα το γεγονός, γιατί αμέσως μετά την 28η Φεβρουαρίου, και για δύο μήνες περίπου, διακόπηκε η κυκλοφορία τους, και οι οποίες, σε γενικές γραμμές, δίνουν την ίδια ερμηνεία με τις δημοτικές αρχές. Ας δούμε λοιπόν αυτή την προσέγγιση:

Το Δημοτικό Συμβούλιο είχε, όπως αναφέρθηκε, καταδικάσει το κίνημα του Ναυπλίου με ψήφισμά του στις 4 Φεβρουαρίου 1862, υπακούοντας, όπως χαρακτηριστικά σημειωνόταν, στην «κοινώς εκφρασθείσαν θέλησιν» των Ερμουπολιτών. Ως αιτιολογία αναφερόταν ότι τα «αποτρόπαια» αυτά κινήματα έβλαπταν την ευημερία και την πρόοδο του έθνους, πρόσβαλλαν την υπόλη-

12. Α. Παλάσκας, κυβερνήτης του ατμοδρόμωνος «Αμαλία» (Σύρος) προς τον υπουργό Ναυτικών, 1 και 3 Μαρτ. 1862: *Αιών*, αρ. 2011 (5.3.1862): «Ο δήμαρχος Ερμουπόλεως προσήλθε και αυτός αμέσως [μόλις αγκυροβόλησε η «Αμαλία», το πρωί της 3ης Μαρτίου], διαβεβαιών την άκραν ησυχίαν του τόπου και την επάνοδον της τάξεως και την μεταμέλειαν του δημοτικού συμβουλίου, ήδη εκδόντος ψήφισμα ακυρωτικών της προλαβούσης στασιαστικής πράξεώς του. Εις τον Δήμαρχον εδήλωσα απροκαλύπτως την δυσaréσκεϊαν της Κυβερνήσεως και την πρόθεσίν μου ν' αποβιβάσω την στρατιωτικήν δύναμιν, και να επαναφέρω δι' αυτής τας δημοσίας αρχάς εις τας θέσεις των, άνευ της προσφερομένης παρακαίρου συνδρομής είτε μεσολαβήσεως του δημοτικού συμβουλίου, εις δε τον Κ. Νομάρχη, εισέτι εις την άνω πόλιν διαμένοντα, απέστειλα φρουράν ναυτών και χωροφυλάκων, ίνα κατέλθη και επιβή της φρεγάτας.»

13. Στις συνεδριάσεις των κρίσιμων ημερών της εξέγερσης και στα εκδοθέντα ψηφίσματα εντοπίζονται οι υπογραφές των ακόλουθων δημοτικών συμβούλων: Αγκάς Ιω., Αλεξάνδρου Αλ. Δ. (προεδρεύων), Βούρος Ζ. Α., Γαλάτης Μ., Δούνιας Ιω., Καλουτάς Π., Κανταρτζόγλους Σ., Κάππαρης Α. Σ., Κεχαγιάς Ηλίας, Κορέσης Α., Κοσμάς Α., Μαριδάκης Κ., Μάσκας Π., Ναύτης Ανδρέας, Ποτούς Μικές, Ράλλης Αμβρ. Θ., Ράλλης Πέτρος, Ψύχας Παντολέον. Οι Δημ. Καλάρης και Δημ. Παρασκευάς που αποτελούν μέλη της επταμελούς επιτροπής, είχαν εκλεγεί και αυτοί δημοτικοί σύμβουλοι το 1858 στο ψηφοδέλτιο του Α. Δαμαλά· βλ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 674.

14. Βλ. υποσ. 2.

1. Προσωπογραφία του δημάρχου Ερμούπολης Αμβροσίου Δαμαλά
(*Ημερολόγιον Γυμνασίου Ερμουπόλεως*, 1888, μετά τη σ. 144).

ψή του στο εξωτερικό και διατάρασσαν την ησυχία και τάξη, χωρίς τις οποίες απειλούνταν το εμπόριο και η βιομηχανία· επί πλέον, τα κινήματα αυτά «παρεισάγουν ολεθρίας κοινωνικάς αρχάς και εξασθενούν την απολύτως αναγκαίαν ηθικήν της εξουσίας βαρύτητα». Εκφραζόταν, τέλος, η ευχή να κατασταλεί γρήγορα η αποστασία του Ναυπλίου και να αποκατασταθεί η τάξη «διά της πατρικής φροντίδος και ενεργείας της Β.[ασιλικής] Κυβερνήσεως».¹⁵

Την έλλειψη αυτής της πατρικής φροντίδας επικαλέστηκε το Δημοτικό Συμβούλιο την 28η Φεβρουαρίου για να δικαιολογήσει την προσχώρησή του στο κίνημα, επισημαίνοντας ότι η κυβέρνηση έλαβε «άτοπα» μέτρα που οδήγησαν στο να χυθεί αδελφικό αίμα. Ισχυρίστηκε τώρα ότι είχε εξαναγκαστεί από την «ηθική βία» της εξουσίας να αποδοκιμάσει το κίνημα του Ναυπλίου αντί να ζητήσει την εκπλήρωση των εθνικών πόθων, σύμφωνα με τα αισθήματα και τις επιθυμίες του λαού. Μετά τη διαπίστωση ότι ο λαός, αφού έχασε πλέον την υπομονή του, ξεσηκώθηκε ζητώντας τη διόρθωση των πραγμάτων μέσω της καταστροφής του ισχύοντος «ολεθρίου» πολιτικού συστήματος, το ψήφισμα τελείωνε με το ακόλουθο διά ταύτα: Το Δημοτικό Συμβούλιο «επιδοκιμάζει μετά πάσης ειλικρινείας και μετά πλήρους ελευθερίας ψήφου το σημερινόν κίνημα του λαού της Ερμουπόλεως, και συμμερίζεται τας αρχάς του, ήτοι την παραχώρησιν των εθνικών απαιτήσεων».¹⁶

Λίγο μετά, ο δήμαρχος Αμβρόσιος Δαμαλάς με διακήρυξη του γνωστοποίησε στους Ερμουπολίτες την παραπάνω απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου, καθώς και τη σύσταση επταμελούς επιτροπής με αποστολή να «διευθύνει» την πόλη, δηλαδή να καλύψει το κενό εξουσίας μετά την ουσιαστική κατάργηση του νομάρχη και των άλλων κυβερνητικών αρχών, εγγυήθηκε την ασφάλεια της πόλης και κάλεσε τους εξεγερθέντες να γυρίσουν στα σπίτια

15. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδρίαση Ξ', αρ. 142, 4 Φεβρ. 1862. Για τον φόβο των Ερμουπολιτών μήπως η έλλειψη πολιτικής σταθερότητας στη χώρα θα αποτρέψει την εισροή ξένων κεφαλαίων, βλ. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 265 (13.5.1862): «Επεται ότι ο ξένος Κόσμος θέλει ορθώς κρίνει, ότι κακώς έχουν τα πολιτικά του Κράτους και ηνάγκασαν την φιλησυχοτέραν των Ελληνικών πόλεων, ως εκ του είδους της, οία είναι η Ερμούπολις, να στασιάση, όπερ κλονίζει την πίστιν των ξένων, δικαίως δυναμένων να υποθέσωσιν, ότι δεν διατελούμεν εις ήρεμον κατάστασιν διά να μας εμπιστεύονται άνευ δισταγμού τα κεφάλαιά των».

16. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδρίαση ΞΑ', αρ. 143, 28 Φεβρ. 1862. Η *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862), θέλοντας να δικαιολογήσει τη στάση της δημοτικής αρχής, υποστήριξε ότι το εξεγερμένο πλήθος κάλεσε τον δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο «όπως παραλάβωσι την εξουσίαν από τους κόλπους της κυριαρχίας του λαού και οικονομήσωσι τας περιστάσεις [...] η δημοτική αρχή ανεκηρύχθη εκ του στόματος ολοκλήρου του Λαού ως νόμιμος αρχή, αυτή δε διά των ψηφισμάτων της είλκυσε την εύνοιαν των επαναστάντων».

τους και στις εργασίες τους. Ζήτησε, επίσης, από τους συμπολίτες του να παρακολουθήσουν τη δοξολογία στην κεντρική πλατεία, όπου θα εκφραζόταν ευχή υπέρ του μεγαλείου της Ελλάδος. Κατά τον δήμαρχο, και ας σημειωθεί αυτό, ο λαός της Ερμούπολης επέδειξε ενόπλως την αποδοκιμασία του για την κυβερνητική πολιτική κάνοντας χρήση του άρθρου του Συντάγματος που ανέθετε την τήρησή του στον πατριωτισμό των Ελλήνων.¹⁷

Ας κρατήσουμε από τα παραπάνω κάποια σημεία. Στο καταδικαστικό για το κίνημα του Ναυπλίου ψήφισμα της 4ης Φεβρουαρίου το Δημοτικό Συμβούλιο ανέφερε ότι η απόφασή του ήταν σύμφωνη με τη θέληση των πολιτών. Στο ψήφισμα της 28ης Φεβρουαρίου με το οποίο συμμετείχε στο κίνημα που ξέσπασε στην Ερμούπολη, παραδέχτηκε ότι πιεζόμενο είχε προηγουμένως ενεργήσει αντίθετα προς τις επιθυμίες του λαού, ο οποίος και στις δύο περιπτώσεις ήθελε την πραγματοποίηση των εθνικών πόθων, δηλαδή ένα κυβερνητικό σύστημα σύμφωνο με το Σύνταγμα, που θα δημιουργούσε και τις προϋποθέσεις για την επίτευξη των πόθων αυτών. Επίσης, κι εδώ, όπως και στις άλλες επαναστατικές εστίες, δεν γίνεται καμία αναφορά στο πρόσωπο του βασιλιά αλλά στην κυβέρνησή του, που τον παρέσυρε σε μια αδιέξοδη και αντίθετη προς το Σύνταγμα πολιτική.¹⁸

Την 1η Μαρτίου, και ενώ η «Καρτερία» με τους αρχηγούς του κινήματος είχε αποπλεύσει για την Κύθνο, το Δημοτικό Συμβούλιο διορίζει νέα επταμελή επιτροπή με επικεφαλής τον δήμαρχο για να μεταβεί στην Άνω Σύρο και να

17. Τη διακήρυξη (28.2.1862) του δημάρχου βλ. στην εφημ. *Αιών*, αρ. 2012 (8.3.1862). Για τη σύσταση της επταμελούς επιτροπής βλ. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολεως, Συνεδρίαση ΞΑ', αρ. 144, 28 Φεβρ. 1862: «[Το Δημοτικό Συμβούλιο] θεωρούν ότι ο τόπος χρειάν έχει της διατηρήσεως της τάξεως και ησυχίας, διορίζει Επιτροπήν συγκειμένην από τους κ. κ. Α. Ευμορφόπουλον, Δημήτριον Παρασκευάν, Ιωάννην Παλαιολόγον, Δημήτριον Καλάρην, Δημήτριον Παπαδάκη, Νικ. Παππά Νικολήν και Ιωάννην Σακόρραφον, ήτις Επιτροπή θέλει συσκέπτεσθαι μετά του Δημοτ. Συμβουλίου συνεδριάζοντος διαρκώς, και της Επιτροπής της αντιπροσωπευούσης το σημερινόν κίνημα περί παντός μέτρου αφορώντος την πραγματοποίησιν και υποστήριξιν των υπό του λαού εκφρασθέντων πόθων και ευχών». Για τον Ιω. Παλαιολόγο βλ. παρακάτω, σ. 177. Για τη στάση του κλήρου βλ. Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 122: «Ο ιερός κλήρος ετέλεσε προσκληθείς δεήσεις έν τε τη πλατεία και ταις αγυιαίς υπέρ ευοδώσεως του έργου των στασιαστών».

18. Βλ. υποσ. 44. Βλ. και *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 265 (13.5.1862): «Οι συμπολίται μας αείποτε εσεβάσθησαν και σέβονται το ιερόν του Βασιλέως πρόσωπον το οποίον θεωρούν ως το παλλάδιον και την άγκυραν της υπάρξεώς μας ως έθνους τασσομένου εις τον χορόν των ευρωπαϊκών πεπολιτισμένων εθνών»· *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): «[...] η επανάστασις ήτο ουχί κατά του Βασιλέως αλλά κατά των επικρατουσών παρ' ημίν ιδεών, διότι αι ανθρώπινοι κοινωνίαι φέρονται σήμερον ακαθέκτως προς την αδελφότητα, ελευθερίαν και δικαιοσύνην».

αποτρέψει τη φημολογούμενη προετοιμασία που σχεδιαζόταν εκεί για επίθεση κατά της Ερμούπολης.¹⁹ Συγχρόνως, δίνει άδεια στον δήμαρχο να διενεργήσει «προαιρετικό» δάνειο μεταξύ των πολιτών για να καλυφθούν τα έξοδα των «τακτικών φυλάκων» που ήταν αναγκαίοι για την προστασία της πόλης.²⁰ Το απόγευμα της ίδιας ημέρας το Δημοτικό Συμβούλιο, με το επιχείρημα ότι διατηρείται «πλήρης ησυχία και τάξις», παρακαλεί τον νομάρχη να επιτρέψει στις δικαστικές, λιμενικές και οικονομικές αρχές της πόλης να επανέλθουν στις θέσεις τους, ώστε να αρθούν τα εμπόδια στις οικονομικές δραστηριότητες των Ερμουπολιτών και των ξένων υπηκόων.²¹ Ο ίδιος ο δήμαρχος βεβαίωσε τον ευρισκόμενο στην Άνω Σύρο επαρχιακό ταμία ότι το Δημόσιο Ταμείο φυλάσσεται ασφαλώς και φαίνεται ότι συνήργησε στο να αποφευχθεί στην αρχή της εξέγερσης η τόσο επικίνδυνη –για τον συμβολισμό της– λήστευση των κρατικών εσόδων.²²

Την επομένη όμως (2 Μαρτίου) υπό το κράτος της επαπειλούμενης πλέον άφιξης κυβερνητικών δυνάμεων στην Ερμούπολη, το Δημοτικό Συμβούλιο συνεδριάζει και πάλι εκτάκτως και διορίζει πενταμελή επιτροπή με σκοπό να συναντήσει τους διοικητές των αγγλογαλλικών πλοίων που στάθμευαν στο λιμάνι, και να τους παρακαλέσει να προστατεύσουν την πόλη από τυχόν επίθεση, δεδομένου ότι οι κάτοικοι σέβονταν τον βασιλιά και αυτό που ζητούσαν ήταν να γίνουν δεκτοί οι πόθοι και οι επιθυμίες των πολιτών, οι οποίοι, σημειωτέον, διατελούσαν «εν τάξει».²³

Αναφέρθηκε ήδη ότι οι διοικητές των αγγλογαλλικών πολεμικών πλοίων είχαν οδηγήσει να αρνηθούν οποιαδήποτε ανάμειξη υπέρ ή κατά των στασιαστών. Το Δημοτικό Συμβούλιο βρέθηκε έτσι σε αδιέξοδο και όταν οι κυβερνητικές δυνάμεις, μετά τη νίκη τους στην Κύθνο –όπου φονεύθηκαν και οι στρατιωτικοί αρχηγοί του κινήματος– έφθασαν με τα πλοία στο λιμάνι, αποφάσισε, αντί να αντισταθεί, να δηλώσει υποταγή. Συγκεκριμένα, συνεδρίασε εκτάκτως την 3η Μαρτίου και απέδωσε τη συμμετοχή του στο κίνημα στη βία που άσκη-

19. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδρίαση ΞΒ', αρ. 149, 1 Μαρτ. 1862. Μέλη της Επιτροπής αυτής ήταν οι Αμβρ. Δαμαλάς, Ιω. Αγκάς, Νικ. Παπανικολής, Δημ. Παρασκευάς, Δημ. Παπαδάκης, Αμβρ. Θ. Ράλλης και Παντελής Μάσκας.

20. Στο ίδιο, Συνεδρίαση ΞΒ', αρ. 150, 1 Μαρτ. 1862.

21. Στο ίδιο, Συνεδρίαση ΞΒ', αρ. 151, 1 Μαρτ. 1862.

22. Επαρχιακός ταμίας Σύρου προς δήμαρχο Ερμουπόλεως, 28. Φεβρ. 1862 και Α. Δαμαλάς προς [επαρχιακό] ταμία Σύρου, 1 Μαρτ. 1862. Βλ. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862) και αρ. 411 (19.5.1862).

23. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδρίαση ΞΓ', αρ. 152, 2 Μαρτ. 1862. Μέλη της Επιτροπής αυτής ήταν οι Κων. Πιτζιπιός, Σ. Κασιμάτης, Στ. Γ. Γαλάτης, Νικ. Στούπης και Ιω. Παλαιολόγος.

σαν οι στρατιωτικοί αρχηγοί. Ισχυρίστηκε, μάλιστα, ότι οι πράξεις του έγιναν «καθ' υπαγόρευσιν» των αρχηγών αυτών που μαζί με τους ένοπλους οπαδούς τους ήταν παρόντες στις συνεδριάσεις του Συμβουλίου. Επομένως, η δημοτική αρχή δεν είχε τη δυνατότητα να αποφασίσει ελεύθερα, ακόμα και όταν αναχώρησαν οι αρχηγοί της στάσεως, επειδή «ο εγερθείς όχλος διετέλει ένοπλος και απειλητικός».²⁴ Στη συνέχεια όμως, καθώς ο λαός, λόγω των εξελίξεων, αυθορμήτως κατέθεσε τα όπλα και αποσύρθηκε στα ειρηνικά του έργα, το Δημοτικό Συμβούλιο, αδέσμευτο πλέον, αποκήρυξε τις αποφάσεις του, που είχαν ληφθεί κατά το τριήμερο της στάσης, και επανέφερε σε ισχύ το ψήφισμά του της 4ης Φεβρουαρίου, με το οποίο αποδοκίμαζε το κίνημα του Ναυπλίου.²⁵

Γ' Μια άλλη ερμηνεία

Αυτές οι μεταλλάξεις των θέσεων της δημοτικής αρχής, που σε πρώτο επίπεδο δείχνουν έναν καιροσκοπισμό, χρειάζονται μια άλλη ερμηνεία. Κατ' αρχάς νομίζω ότι δεν θα αστοχούσαμε, αν θεωρούσαμε ότι εκφράζουν σε γενικές γραμμές τις απόψεις των ηγετικών ομάδων της Ερμούπολης, κυρίως των μεγαλύτερων, εκπρόσωποι των οποίων ήταν και μέλη του Δημοτικού Συμβουλίου. Επίσης, νομίζω ότι πάλι δεν θα αστοχούσαμε, αν αποδίδαμε κεντρικό ρόλο στα όσα συνέβησαν, στις απόψεις και ενέργειες του δημάρχου Αμβροσίου Δαμαλά, ενός από τους σπουδαιότερους οικονομικούς παράγοντες της

24. Σχετικά με τους ένοπλους βλ. Wilkinson προς Wyse, 2/14 Μαρτ. 1862 (συνημμένο στο Wyse προς Russell, αρ. 60, 3/15 1862: F.O. 32/300): «Most of the people of the town are armed and the place is all uproar and confusion. No conflict has taken place». Βλ. και τι ανέφερε ο πλοίαρχος του αγγλικού πολεμικού «Alarcity» N. M. Sloof στον J. M. Strange, Σύρος 3/15 Μαρτ. 1862 (συνημμένο στο Wyse προς Russell, 8/20 1862: F.O. 32/301): «όταν έφτασε στη Σύρο, στις 2/14 Μαρτίου, βρήκε την Ερμούπολη «in a state of insurrection and populace parading the streets with loaded fire-arms or any weapon they had been able to lay their hands». Ωστόσο, παρά την κυκλοφορία ενόπλων, «the town was in a perfectly tranquil state and no outrages had been committed».

25. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμούπολεως, Συνεδρίαση ΞΔ', αρ. 153, 3 Μαρτ. 1862. Εκλέχθηκε επιτροπή αποτελούμενη από τους Ηλία Κεχαγιά, Α. Κάππαρη, Α. Αλεξάνδρου, Α. Ναύτη και Μ. Πουτού για να εγχειρίσει την απόφαση αυτή στον νομάρχη, ώστε να τη διαβιβάσει στην κυβέρνηση, και για να τον παρακαλέσει «να επαναφέρει την ενέργειαν των βασιλ.[ικών] αρχών του τόπου». Βλ. και μοίραρχος Κυκλάδων (Σύρος), 2 [=3] Μαρτ. 1862: *Αιών*, αρ. 2011 (5.3.1862): «Ο ατμοδρόμων η “Αμαλία” αφίχθη και ελλιμενίσθη ενταύθα. Το δημοτικόν συμβούλιον Ερμούπολεως ηκύρωσε την καταχθόνιον πράξιν του, δι' ης συνεμερίζετο το κίνημα των στασιαστών, και πέντε μέλη του δημοτικού συμβουλίου, ανελθόντα ενταύθα, την ενεχείρισαν τω Κ. Νομάρχη, με την παράκλησιν να μεταβώμεν το ταχύτερον εις τας θέσεις μας, και ήδη μεταβαίνομεν».

πόλης. Γνωρίζουμε με πόση αυταπάρηση και ηγετικές ικανότητες αντιμετώπισε τη μεγάλη κρίση που έπληξε την Ερμούπολη το 1854, τη χολέρα, την οποία μετέδωσαν στο ελληνικό κράτος τα αγγλογαλλικά στρατεύματα που απέκλεισαν τα κυριότερα λιμάνια της χώρας για να αναγκάσουν την ελληνική κυβέρνηση να τηρήσει αυστηρή ουδετερότητα κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού πολέμου. Και ενώ στην Αθήνα και αλλού οι δημοτικές αρχές και άλλοι κυβερνητικοί παράγοντες εγκατέλειψαν τις θέσεις τους μπροστά στην επιδημία, αφήνοντας αβοήθητους τους ασθενέστερους πολίτες –οι οποίοι ήταν αυτοί που κυρίως επλήγησαν–, ο Δαμαλάς με προσωπική εποπτεία εξασφάλισε τη λειτουργία των θεσμών, και μάλιστα μερικούς τους έκανε πιο αποτελεσματικούς, και γενικά έδωσε την αίσθηση στους Ερμούπολίτες ότι δεν είχαν εγκαταλειφθεί στη μοίρα τους.²⁶ Ειπώθηκε χαρακτηριστικά ότι ο Δαμαλάς διέυθυνε τον Δήμο της Ερμούπολης όπως το εμπορικό του κατάστημα.

Κάπως έτσι μπορούμε να τον φανταστούμε ότι έδρασε και στην κρίση του Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1862. Μπρος στο κίνημα του Λεωτσάκου, το οποίο, αν και διέθετε μικρή στρατιωτική δύναμη, είχε μεγάλο κύρος λόγω της προηγούμενης δράσης του το 1854,²⁷ και μπρος στη μεγάλη, όπως όλες οι μαρτυρίες δείχνουν, ανταπόκριση του κινήματος στους Ερμούπολίτες, τους δυσαρεστημένους από τη γενικότερη πολιτική των κυβερνήσεων που ο Όθων κρατούσε στην εξουσία, δεν δίστασε να υποστηρίξει με συγκεκριμένα μέτρα το κίνημα. Το μείζον για τον Δαμαλά και τους άλλους εκπροσώπους των ηγετικών ομάδων ήταν με ποιο τρόπο θα αποτρέψει τη στάση από το να αποβεί μοιραία για τον σημαντικό οικονομικό ρόλο που η πόλη διαδραμάτιζε στο εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης, και πώς ο λαός, ο οποίος μετά τον ξεσηκωμό και τον εξοπλισμό του αναδείχθηκε σε σημαντικό παράγοντα των εξελίξεων (καθοριστικό το στοιχείο αυτό για οποιαδήποτε επανάσταση), θα μπορούσε να χειραγωγηθεί, ώστε να μη μετατραπεί η εξέγερση –που είχε πολιτικούς στόχους– σε κοινωνική έκρηξη και αναρχία, κάτι που θα επέφερε αναπόφευκτα συγκρούσεις και θα συνιστούσε απειλή για τις περιουσίες και τις ιδιοκτησίες των πολιτών.

26. Βλ. Χ. Λούκος, «Επιδημία και κοινωνία. Η χολέρα στην Ερμούπολη της Σύρου (1854)», *Μνήμων*, τ. 14 (1992), σ. 49-69.

27. Είχε πολεμήσει το 1854 –ως λοχίας τότε και υπό τις διαταγές του στρατηγού Χατζηχρήστου– στη Θεσσαλία για την εξέγερση των χριστιανών, κατά την προσπάθεια του Όθωνα και των συνεργατών του να επωφεληθούν από τον πόλεμο Ρωσίας-Τουρκίας (τον αποκληθέντα Κριμαϊκό μετά την εμπλοκή των δυτικών μεγάλων δυνάμεων) για την πραγματοποίηση της Μεγάλης Ιδέας (βλ. Ευαγγελίδης, *ό.π.*, σ. 664). Βλ. και *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): «[...] εἰς αρχηγός, του οποίου τα προηγούμενα κατά την επανάστασιν του 1854 και τα διαφλεγῆ προς την πατρίδα αἰσθήματα και φρονήματα, ἦσαν μεγάλα ἐχέγγυα τῷ λαῷ».

Θυμίζω εδώ ότι η Ερμούπολη στην επίσημη απογραφή του 1861 εμφανίζεται να έχει 18.511 κατοίκους και είναι η δεύτερη –μετά την Αθήνα– σε πληθυσμό πόλη του ελληνικού Βασιλείου (το Ναύπλιο είχε τότε 6.024 κατοίκους) και, ασφαλώς, η πρώτη σε οικονομική και κοινωνική εξέλιξη: εδώ έχουμε τις απαρχές, έστω, κάποιων σαφών κοινωνικών διαφοροποιήσεων και κάποιων πρώτων ταξικών συνειδητοποιήσεων. Εξάλλου, ως διεθνές διαμετακομιστικό κέντρο φιλοξενούσε ένα πλήθος ανθρώπων που συνεχώς πηγαινοέρχονταν σ' αυτήν για οικονομικούς λόγους και για αναζήτηση καλύτερης τύχης. Οι πηγές κάνουν λόγο για ένα πληθυσμό περίπου 30.000 κατοίκων με πολλούς εργαζομένους σε εργαστήρια ή εργοστάσια και στο λιμάνι.²⁸ Είναι πολύ πιθανό ότι τόσο ο Δαμαλάς, αν και ήταν γνωστός για την αφοσίωσή του στον Όθωνα και τον βασιλικό θεσμό (για την αφοσίωσή του, μάλιστα, αυτή είχε κατακριθεί), όσο και πολλοί από τους ομοϊδεάτες του δεν συμφωνούσαν με τον τρόπο που ο Όθων αντιμετώπιζε τη διογκούμενη αντιπολίτευση στις κυβερνήσεις που με την παρέμβασή του σχηματίζονταν, ιδιαίτερα όταν από τη δεκαετία του 1850 η αντιπολίτευση αυτή είχε ποιοτικά αναβαθμιστεί με τη συμμετοχή της νεολαίας καθώς και πολλών εκπροσώπων των μεσαίων στρωμάτων.²⁹ Οι πρόσφατες, μάλιστα, κυβερνητικές επεμβάσεις στις βουλευτικές εκλογές του 1859, καθώς και η απόρριψη των μέτρων που πρότεινε ο Κ. Κανάρης για την άρση του πολιτικού αδιεξόδου, είχαν δημιουργήσει και στην Ερμούπολη έντονη δυσареσκεια ακόμα και στους φανατικούς φιλοβασιλικούς.³⁰ Ένδει-

28. Βλ. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): «[...] περικυκλούμενοι [οι δημοτικοί άρχοντες] υπό στοιχείων πολιτικής ταραχής και κοινωνικής αγωνίας, στοιχείων συσσωρευμένων εις πολυάριθμα πλήθη εν πρωτεύουση εμπορική, κατοικουμένη εκ τριάκοντα χιλιάδων κατοίκων μετά των εκ παντός τόπου παρεπιδημούντων ναυτών και βιομηχάνων».

29. Για μια ισορροπημένη ανάλυση των ποικίλων δυσареσκειών κατά του οθωνικού καθεστώτος βλ. G. Hering, *Τα πολιτικά κόμματα στην Ελλάδα, 1821-1936*, μτφρ. Θόδωρος Παρασκευόπουλος, τ. Α', Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 2004, το κεφάλαιο «Η νέα γενιά», σ. 320-360, και για το εδώ εξεταζόμενο θέμα κυρίως τις σ. 353-360.

30. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 264 (6.5.1862): Αλλά και οι «αείποτε» φιλοβασιλικοί Ερμούπολιτες «δεν ήσαν πλέον τοιούτοι, κατά το πλείστον μέρος, από της τελευταίας Βουλευτικής εκλογής, ένεκα της αποτόμου Κυβερνητικής επεμβάσεως, και από της εποχής των Καναρικών, διότι προς τον γηραιόν τούτον Ναύαρχον υπάρχει σφοδρά συμπάθεια και αι πολιτικάί του Αρχαί εθεωρήθησαν επωφελείς εις το Έθνος». Βλ. και *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): «[...] τα πολιτικά πάθη είχαν κορυφωθεί, ένεκα των τελευταίων βουλευτικών εκλογών εις τον ύπατον της δυσареσκειάς βαθμόν [...] υπήρχεν εν Ερμούπολει αντιπολίτευσις [...] υπήρχε δυσареσκεια και ψυχρότης διά τα έκνομα και καταθλιπτικά της Κυβερνήσεως μέτρα, όσα κατά το παρελθόν προς καταπάτησιν των δικαιωμάτων του φιλονόμου λαού μετεχειρίσθη κατά τας επaráτους εκείνας βουλευτικές εκλογάς». Βλ. και Κυριακίδης, *ό.π.*, σ. 120: ο νομάρχης Κυκλάδων είχε, από τον Ιανουάριο του 1861, επισημάνει στο Υπουργείο Εσωτερικών ότι είχαν εκδηλωθεί «φρονήματα αντιδυναστικά,

ξη αυτής της δυσαρέσκειας μπορεί να θεωρηθεί το γεγονός ότι ο σχολάρχης Αριστοτέλης Τσάτσος, ένας από τους τρεις ηγέτες της εξέγερσης, είχε, πριν αυτή ξεσπάσει, υποβάλει την παραίτησή του στα μέσα Φεβρουαρίου για να μην υπηρετεί μια κυβέρνηση που θεωρούνταν υπεύθυνη για την αδελφοκτόνο σύγκρουση· φαίνεται ότι ο Τσάτσος είχε διαδραματίσει βασικό ρόλο στις αντικυβερνητικές δραστηριότητες.³¹

και ιδίως παρά τη καλλιτέρα κοινωνική τάξει». Βλ. στο ίδιο, σ. 121, την πληροφορία ότι ο νομάρχης είχε κάποιες ενδείξεις την παραμονή της εξέγερσης ότι κάτι ανατρεπτικό ετοιμαζόταν, αλλά δεν πρόλαβε να αντιδράσει. Σύμφωνα με μία μαρτυρία (*Λόγος επικήδειος, εκφωνηθείς υπό του Καθηγητού του Εθνικ. [ού] Πανεπιστημίου Κ. Εμμανουήλ Κοκκίνου κατά την εν Ερμουπόλει Σύρου δημοτελή κηδείαν του αοιδίμου Αμβροσίου Δαμαλά εν τω ιερώ ναώ του Αγίου Νικολάου τη 28 Δεκεμβρίου 1869*, Αθήνα 1870, σ. 21) ο Δαμαλάς είχε προβλέψει την επερχόμενη έκρηξη και είχε προειδοποιήσει τις τοπικές αρχές συνιστώντας μέτρα για να αποτραπεί ο κίνδυνος. Οι προτάσεις του δεν εισακούστηκαν: «Ούτε η απομάκρυνσις των συνομωσάντων στρατιωτών, ούτε η φυλακή της νήσου υπό της προσηκούσης ναυτικής δυνάμεως ελογίσθη αναγκαία, αι δε σαφείς παραστάσεις και προτροπαί του Δαμαλά εχαρκτηρίσθησαν ως φόβοι όλως ανυπόστατοι». Ο δήμαρχος είχε αρνηθεί, πριν από την εξέγερση, να παραχωρήσει 20 έμμισθους πολιτοφύλακες για την ενίσχυση της Χωροφυλακής, με το επιχείρημα ότι ο Δήμος είχε ήδη αυξήσει το σώμα των αστυνομοφυλάκων κατά 17 άνδρες και, επομένως, υπήρχε ήδη ένα σώμα 35 ανδρών Ερμουπολιτών, πρόθυμο να συμπράξει με τη Χωροφυλακή. Βλ. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): διοικητής της μοίρας Χωροφυλακής (Ερμούπολη) προς νομάρχη Κυκλάδων, 6 Φεβρ. 1862· νομάρχης Κυκλάδων προς δήμαρχο Ερμουπόλεως, 12 Φεβρ. 1862· δήμαρχος Ερμουπόλεως προς νομάρχη Κυκλάδων, 12 Φεβρ. 1862. Βλ. και *Ένωσις*, αρ. 409 (10.2.1862): αντίδραση Ερμουπολιτών στην απόφαση να διοριστούν 10 ή 15 Συριανοί για τη φύλαξη της Πυριτιδαποθήκης. Προσβάλλεται έτσι «η φιλοτιμία των Ερμουπολιτών», αφού εμφανίζονται να μην έχουν την εμπιστοσύνη της εξουσίας.

31. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 264 (6.5.1862). Η *Ένωσις* (αρ. 410, 1.5.1862) προσθέτει ότι ο Τσάτσος ήταν δυσαρεστημένος «διά την αυστηράν υπό των αρχών επιτήρησιν και την τούτου εξ Αθηνών αποπομπήν». Ο Κυριακίδης (ό.π., σ. 120-121) επισημαίνει τον ηγετικό ρόλο του Τσάτσου στην προετοιμασία της εξέγερσης: «Πολλά ιδίως υπέρ της αντιπολιτεύσεως έπραξεν ο σχολάρχης Τσάτσος διερεθίσας την νεολαίαν, παρασύρας πολλούς γονείς των μαθητών του και άλλους πολίτας εις τας της αντιπολιτεύσεως ιδέας, συνεννοούμενος μετά των εν Αθήναις και μετά δραστηριότητος συνεργασθείς μετά του αξιωματικού Λεωτσάκου [...]». Βλ. ενδεικτικά δημοσιεύματα του Τσάτσου πριν από την εξέγερση, όπως προκύπτουν από τον ηλεκτρονικό κατάλογο της *Ελληνικής Βιβλιογραφίας του 19ου αιώνα*, των Φίλιππου Ηλιού – Πόπης Πολέμη: 1. *Ελευθερία ή Θάνατος*, Αθήνα, Τύποις Δ. Αθ. Μαυρομμάτη, 1854· 2. *Τέχνη του Βίου ή Αληθής Οδός εις την Ευδαιμονίαν. Παραινετικοί λόγοι τρεις* – Υπό Αριστοτέλους Χ. Τσάτσου Σχολάρχου Σύρου, και μέλους της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρίας – Ερμούπολη, Εκ της Τυπογραφίας Ν. Βαρβαρέσου, 1859. Στο δημοσίευσμά του *Ισοκράτους ο Πανηγυρικός ή Περί ομοφροσύνης των Ελλήνων μεταφρασθείς, Μάλλον δε παραφρασθείς και καταλλήλως σχολιασθείς προς την του*

Η ιδέα όμως μιας εξέγερσης φόβιζε αυτή την ηγετική ομάδα της Ερμούπολης, γιατί θα μπορούσε να καταντήσει ανεξέλεγκτη, ιδιαίτερα σε μια πόλη όπως η Ερμούπολη, όπου, όπως αναφέρθηκε, οι κοινωνικές διαφοροποιήσεις ήταν πλέον ορατές και επομένως δεν μπορούσαν να λείψουν οι φόβοι, έστω και υπερβολικοί, ότι ο λαός εξεγειρόμενος και οπλιζόμενος ήταν πιθανό να πειθαρχήσει στις εντολές των οικονομικά και κοινωνικά ισχυρών. Τα όσα είχαν συμβεί στην Ευρώπη το 1848-1849 με την εξέγερση των λαών κατά των αυταρχικών καθεστώτων, και κυρίως η κοινωνική εξέγερση των λαϊκών τάξεων στο Παρίσι τον Ιούνιο του 1848, που είχε με αιματηρό τρόπο κατασταλεί, ήταν γνωστά στις ομάδες αυτές και, αν και οι κοινωνικές πραγματικότητες ήταν διαφορετικές, οι φόβοι υπήρχαν. Επίσης, οι μνήμες των εμφύλιων πολέμων της Επανάστασης δεν είχαν ξεχαστεί από όσους τους είχαν βιώσει, ενώ και οι νεότεροι γνώριζαν τις καταστάσεις αυτές του παρελθόντος.

Δεν εκπλήσσει, επομένως, το γεγονός ότι με εισήγηση του δημάρχου το Δημοτικό Συμβούλιο της Ερμούπολης καταδίκασε, με το ψήφισμα της 4ης Φεβρουαρίου, το κίνημα του Ναυπλίου. Όταν όμως ξέσπασε το αντιοθωνικό κίνημα και Ερμούπολη και προσχώρησε σ' αυτό μεγάλο μέρος των πολιτών, οι δημοτικές αρχές δεν είχαν άλλη επιλογή από το να το υποστηρίξουν, για να το ελέγξουν στο μέτρο του δυνατού. Αναφέρθηκε ότι η διαχείριση του κινήματος ανατέθηκε σε επταμελή επιτροπή, η οποία μαζί με το Δημοτικό Συμβούλιο θα συνεργαζόταν με τη στρατιωτική επιτροπή.³² Ο έλεγχος αυτός διευκολύνθηκε όταν οι επικεφαλής της εξέγερσης στρατιωτικοί, καθώς και ο σχολάρχης Τσάτσος,³³ αποφάσισαν να μην καταστήσουν την Ερμούπολη βάση των διεκδικήσεών τους, αλλά να πλεύσουν στην Κύθνο για να απελευθερώσουν τους

πλήθους ωφέλειαν [...], Αθήνα, Τύποις Ζ. Γρυπάρη και Α. Καναριώτου, 1865, ο Τσάτσος έχει την εξής αφιέρωση: «Τοις υπέρ πίστεως, πατρίδος και ελευθερίας εκθύμως και λαμπρώς αγωνισαμένοις και πεσούσιν, επί τη αιωνία αυτών μνήμη αφιεροί ο αυτοφιλόσοφος στρατιώτης Α.Τ.». Βλ. στο ίδιο τα Προλεγόμενα και Επιλεγόμενα του Τσάτσου, όπου και απαισιόδοξες αναφορές στα σύγχρονα πολιτικά πράγματα. Για την εξαίρεσή του από τη δοθείσα αμνηστία, βλ. παρακάτω, σ. 177.

32. Βλ. παραπάνω, σ. 6.

33. Ο Κυριακίδης σημειώνει (ό.π., σ. 122) ότι μαζί με τους στρατιωτικούς αρχηγούς, το απόσπασμα της φρουράς στη Σύρο και τον πυροσβεστικό λόχο, επιβιβάστηκαν στην «Καρτερία» –για την Κύθνο– και οι Τσάτσος, Ιουσινιάνης, Δ. Κρίνος, Ν. Βεάκης, Θ. Βρατσάνος, Λυμπέριος, Ι. Χούμης «και άλλοι πενήντα». Ο Ευαγγελίδης, ό.π., σ. 665-669, μεταξύ των ευρισκόμενων στην Κύθνο πολιτικών αναφέρει και τον Κανταρτζόγλου. Αν εννοείται εδώ ο δημοτικός σύμβουλος Σ. Καρταντζόγλου, αυτός είναι δύσκολο να βρισκόταν στην Κύθνο, αφού φέρεται να υπέγραψε το ψήφισμα της 1ης Μαρτίου 1862· βλ. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδρίαση ΞΒ', αρ. 151.

πολιτικούς κρατουμένους και εν συνεχεία να μεταβούν στη Χαλκίδα και την Αττική. Το τραγικό τέλος του Λεωτσάκου και του Μωραϊτίνη και η σύλληψη από τις δυνάμεις του Τσίρου των περισσότερων στασιαστών που είχαν μεταβεί στην Κύθνο, άφησε τη διεύθυνση του κινήματος στην Ερμούπολη αποκλειστικά στα χέρια του δημάρχου και της επταμελούς επιτροπής. Στην επιτροπή αυτή μετείχαν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, και εκπρόσωποι των εξεγερθέντων, όπως ο πράγματι φιλελεύθερος Λεωνίδας Ευμορφόπουλος,³⁴ δεν φαίνεται όμως ότι μπόρεσαν να διαφοροποιηθούν από την πολιτική που χάρασσε ο δήμαρχος και οι συνεργάτες του.

Αυτοί, αμέσως μόλις αναχώρησε, την 1η Μαρτίου, το ατμόπλοιο με τους στρατιωτικούς και πολλούς άλλους, τους πιο ένθερμους όπως φαίνεται, για την Κύθνο, προσπάθησαν, και φαίνεται ότι το πέτυχαν, να ελέγξουν τους χωρίς στρατιωτική στήριξη και ηγεσία οπλισμένους πολίτες,³⁵ διορίζοντας προσωρινή αστυνομική επιτροπή –που αποτέλεσε ουσιαστικά εθνοφυλακή–, στην οποία εντάχθηκαν και εξεγερμένοι αντικυβερνητικοί για την όλη δαπάνη εξουσιοδοτήθηκε ο δήμαρχος να διενεργήσει έρανο μεταξύ των Ερμούπολιτών.³⁶ Προς διευκόλυνση αυτού του στόχου φρόντισαν, μέσα στην ένταση των ημερών αυτών, να μη σταματήσουν τα μεγάλα δημοτικά έργα της κατασκευής της Λέσχης και του Θεάτρου, που απασχολούσαν πολλούς εργαζομένους.³⁷ Φαίνεται, επίσης, ότι παρακίνησαν, και το πέτυχαν, να πείσουν

34. Ο Λεωνίδας Ευμορφόπουλος ήταν βασικός παράγοντας της «Εταιρείας των Ελευθεριών του Εμπορίου», εκδότης της εφημερίδας *Η Ελευθερία του Εμπορίου* (1865-1867) και γνωστός για τους αγώνες του για κατάργηση των τελωνειακών δασμών· βλ. *Περί της καταργήσεως των Τελωνείων της Ελλάδος. Υπόμνημα Α. Ευμορφοπούλου*, Ερμούπολη, Εκ του Τυπογραφείου Ρενιέρη Πρίντζη, 1863. Βλ. και το μονόφυλλο με την υπογραφή του Ευμορφόπουλου, 8.1.1865: «Φορολογική Μεταρρυθμιστική Εταιρία έχουσα έδραν την Ερμούπολιν και σκοπόν την δικαίαν φορολογίαν και την παντελή ελευθερίαν του εμπορίου».

35. Ακόμη και αν με την άφιξη, το πρωί της 2ας Μαρτίου, δύο νέων αξιωματικών από τη Νάξο φάνηκε ότι θα υπήρχε μια νέα στρατιωτική ηγεσία στους εξεγερμένους, γρήγορα η προκληθείσα «επαισθητή ζωηρότης του λαού» ελέγχθηκε· βλ. *Ένωσις*, αρ. 410, 12.5.1862 και *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 264 (6.5.1862).

36. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Πρακτικά Δημοτικού Συμβουλίου Ερμουπόλεως, Συνεδρίαση ΞΒ', αρ. 150, 1 Μαρτ. 1862. Την αστυνομική επιτροπή αποτέλεσαν οι Γ. Ζερλέντης, Ανδρ. Κοσμάς, Ι. Σακόρραφος και Π. Σεβαστόπουλος· βλ. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 685.

37. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 263 (29.4.1862): «Τας ημέρας καθ' ης η πόλις μας θεωρείτο εν καταστάσει στάσεως διατελούσα, προέβαινεν αδιακόπως η οικοδόμησις των μεγαλοπρεπών καταστημάτων Χρηματιστηρίου, Λέσχης, Θεάτρου κλπ. ών η ανέγερσις απεφασίσθη διά συνεταιρισμού και εξακολουθεί προβαίνουσα γιγαντιαίως». Για τον «συνεταιρισμό» αυτό βλ. Αγγελική Φενερλή, «Ο καλλωπισμός της πόλης. Ένας πρωτότυπος συμμετοχικός τρόπος χρηματοδότησης δημοσίων κτιρίων στην Ερμούπολη (19ος αι.)»,

κάποιους να ανοίξουν τα εμπορικά καταστήματά τους.³⁸ Είδαμε, επίσης, ότι παρακάλεσαν τον καταφυγόντα στην Άνω Σύρο νομάρχη, εφόσον επικρατούσε ησυχία και τάξη, να επιτρέψει την επάνοδο των δικαστικών, λιμενικών και οικονομικών αρχών της πόλης, ώστε να συνεχιστούν ομαλά οι οικονομικές δραστηριότητες. Γενικά, ήθελαν να δώσουν την εντύπωση ότι δεν επρόκειτο για στάση αλλά για μια δυναμική διαμαρτυρία στην κυβερνητική πολιτική. Σε επίπεδο συμβολισμού, από την αρχή της εξέγερσης απομακρύνθηκαν οι επαναστατικές σημαίες και κυριάρχησε η γαλανόλευκη.³⁹

Παρέμεινε όμως πάντα ο κίνδυνος μιας επέμβασης των πιστών στην κυβέρνηση και τον βασιλιά δυνάμεων. Κάποιες πληροφορίες από την Αθήνα, που έφθασαν με την άφιξη στο λιμάνι του ατμοπλοίου του αυστριακού Λόυδ, στις 2 Μαρτίου, φαίνεται ότι επιβεβαίωσαν αυτές τις ανησυχίες. Για την αποτροπή μιας τέτοιας επέμβασης το Δημοτικό Συμβούλιο την ίδια ημέρα (2 Μαρτίου) και πριν ακόμη γνωστοποιηθούν τα όσα τραγικά είχαν συμβεί στην Κύθνο, έστειλε με το αυστριακό ατμόπλοιο στον Όθωνα το ακόλουθο έγγραφο με το οποίο επιχειρούσε συγχρόνως να δικαιολογήσει την όλη συμπεριφορά του: «Το κοινόν της Ερμουπόλεως εξ εμπορών και βιομηχάνων κυρίως συγκεείμενον, αποδοκιμάζει μεν παν στασιαστικόν κίνημα, τα μάλιστα όμως ενδιαφέρεται αφ' ετέρου εις την ευνομίαν και ευταξίαν. Την επιθυμίαν ταύτην πολλάκις μεν και άλλοτε εδήλωσε δι' ευχών ειρηνικώς εκφρασθεισών, νυν δε δι' εντονωτάτων διαδηλώσεων ών η έννοια είναι η βελτίωσις της Κυβερνητικής πορείας και η πατρική λύσις της κρισίμου δυσχερείας εις ην ευρίσκεται το Έθνος σήμερον». Στη συνέχεια ικετεύεται ο Όθων να θεραπεύσει ταχέως το πρόβλημα και δίνεται η διαβεβαίωση ότι η δημοτική αρχή είχε εξασφαλίσει την τάξη αφ' ότου οι διοικητικές αρχές εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και αρνούνταν να επανέλθουν σ' αυτές. Και το έγγραφο κατέληγε ως εξής: «Πεπείσμεθα ότι η Υ.Μ. πατρικώς φερομένη προς την Εμπορικήν ταύτην Πόλιν δεν θέλει επιτρέψει κανέν καταναγκαστικόν μέτρον. Στο διαβιβαστικό αυτού

Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συνεδρίου «Η Πόλη στους Νεότερους Χρόνους. Μεσογειακές και Βαλκανικές Όψεις (19ος-20ός αι.)», Ε.Μ.Ν.Ε., Αθήνα 2000, σ. 173-182. Η Ένωσις (αρ. 410, 12.5.1862) επισημαίνει τον κίνδυνο που προέκυψε από τη «στιγμιαία από των εργοστασίων απομάκρυνσιν αρκετών βιομηχανικών εργατών» και «τους κλονισμούς τους οποίους ηδύνατο να επιφέρει εις την κοινωνίαν τόση πληθύς αργών βραχιόνων».

38. Ένωσις (αρ. 410, 12.5.1862): «Ούτω και η ημέρα της Πέμπτης διήλθεν εν ησυχία, και πολλά των εμπορικών καταστημάτων ηνοιχθήσαν κατ' εκείνην υπό διαφόρων εμπορών και πολλά πλοία ανεχώρησαν εις τον προς όν όρον».

39. Ένωσις, αρ. 410 (12.5.1862): «Αι δύο εθνικά σημαίαι, των Ψαρών και της Κρήτης, αναπετασθείσαι προς στιγμήν όχι ως σύμβολον απειλών και αταξιών, αλλ' ως έμβλημα διαμαρτυρήσεως υπέρ του χυνομένου αίματος, αντικατεστάθησαν υπ' αυτών των ενόπλων, και η Πόλις επεσκιάσθη με την κυανόλευκον εθνικήν μας σημαίαν».

του εγγράφου ο Δαμαλάς, αφού τόνισε ότι συμεριζόταν όλα όσα αναγράφονταν, καλούσε τον Όθωνα σύντομα και ειρηνικά να δώσει τέλος στην κρίσιμη κατάσταση, στην οποία βρισκόταν η Ερμούπολη.⁴⁰ Ας σημειωθεί ότι στα δύο αυτά έγγραφα οι δημοτικές αρχές δεν ζητούσαν συγγνώμη για τη στάση τους αλλά, όπως ήδη τονίστηκε, την εμφανίζουν ως μια πιο δυναμική υπόμνηση προς τους κυβερνώντες να πολιτευθούν σύμφωνα με τη γενικότερη θέληση για αλλαγή πολιτικής, η οποία θα εξασφάλιζε και την ηρεμία στη χώρα.⁴¹

Τα πράγματα όμως εξελίχθηκαν διαφορετικά και από το απόγευμα της ίδιας ημέρας (2 Μαρτίου) οι κυβερνητικές δυνάμεις του Τσίρου είχαν φτάσει στο λιμάνι, έτοιμες να αποβιβαστούν. Ο δήμαρχος και οι περί αυτόν έσπευσαν να ζητήσουν, όπως είδαμε, την προστασία των αγγλογαλλικών πολεμικών πλοίων, επικαλούμενοι ότι ποτέ δεν έπαυσε η νομιμοφροσύνη τους προς τον Όθωνα. Όταν τους αρνήθηκαν την προστασία αυτή και αφού έφθασαν την επομένη και άλλες πιστές στο οθωνικό καθεστώς δυνάμεις με τον ατμοδρόμωνα «Αμαλία», προτίμησαν την υποταγή ρίχνοντας την ευθύνη για όσα συνέβησαν στους νεκρούς, πλέον, στρατιωτικούς αρχηγούς. Το μόνο που μπορούσαν να επικαλεστούν ήταν ότι τουλάχιστον είχαν φροντίσει να διατηρήσουν την τάξη και την ασφάλεια της πόλης,⁴² το οποίο πράγματι έπραξαν, και με την απόφασή τους να μην αντισταθούν εξασφάλισαν την ομαλή υποταγή όλων των εξεγερθέντων και ένοπλων συμπολιτών τους. Όπως σημειωνόταν χαρακτηριστικά, «αφωπλίσθη ολόκληρος ο λαός τη προτροπή του Δημάρχου και των Συμβούλων και ουδείς πλέον εφαινετο ένοπλος εν τη αγορά ειμή οι διορισθέντες πολιτοφύλακες».⁴³ Είναι χαρακτηριστικό ότι και σε έναν επικήδειο λόγο για τον Δαμαλά, το 1869, αυτό που κυρίως τονίζεται για τη δράση του το 1862 είναι ότι εξασφάλισε την κινδυνεύουσα να διασαλευθεί τάξη και εμπόδιζε τη μετατροπή μιας πολιτικής πράξης σε κοινωνική ανατροπή που θα απειλούσε τις περιουσίες και θα έθετε σε κίνδυνο την «ευπορία» της Ερ-

40. Για τα έγγραφα βλ. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): Α. Δαμαλάς προς Όθωνα, 2 Μαρτ. 1862· Δημοτικό Συμβούλιο Ερμουπόλεως προς Όθωνα, 2 Μαρτ. 1862.

41. Κατά μία μαρτυρία, ο δήμαρχος και το Δημοτικό Συμβούλιο πιέστηκαν να αποκηρύξουν τότε (με το έγγραφό τους στον Όθωνα) τα ψηφίσματα της 28ης Φεβρουαρίου, αλλά «το Συμβούλιον ορθώς εθεώρησεν, ότι η εσπευσμένη ακύρωσις ήθελεν έχει εν τούτῳ περιπτώσει τρομεράς συνεπειάς, διό και ανέβαλε τούτο» (*Ένωσις*, ό.π.).

42. Βλ. τις εκφράσεις που χρησιμοποιεί ο *Αστήρ των Κυκλάδων* (αρ. 264, 6.5.1862): «[οι δημοτικές αρχές] έσωσαν τον τόπον εκ της απειλουμένης διαρπαγής [...] των δημοσίων Ταμείων η διαρπαγή επρολήφθη και των πολιτών αι περιουσίαι επροφυλάχθησαν». Βλ. και *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862): «[...] ετέθη [ο δήμαρχος] επί κεφαλής και κατάρθωσε διά της φρονήσεώς του να μη γεννηθή ένεκα της εξάψεως των πολιτικών παθών, σικελικός τις εσπερινός κατά τας τρεις εκείνας ημέρας εν τη εμπορικωτέρα αυτή της Ελλάδος πόλει».

43. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862).

μούπολης: «[...] περί ενός μόνον τότε εφρόντιζε, περί της αποτροπής δηλονότι της διαρπαγής, και πώς να θέση εκποδών πάσαν αφορμήν συναφείας και συγχωνεύσεως των καθαρώς πολιτικών επαναστατών με τους εργάτας των κοινωνικών ανατροπών».⁴⁴

Η ερμηνεία αυτή, ότι δηλαδή σε τελευταία ανάλυση «ουδόλως εστασίασεν η πόλις κατά της νομίμου αρχής»⁴⁵ και παρά το γεγονός ότι 159 επιφανείς

44. *Λόγος επικήδειος*, ό.π., σ. 21-22: «Η στάσις εξερράγη και παρέσυρε τα πλήθη εις την ολισθηράν αυτής κατωφέρειαν. Ο Δαμαλάς, όστις ενεπνέετο υπό της ακραιφνεστέρας εις τον θρόνον πίστεως και είχε προσωπικάς αφορμάς ευγνώμονος προς τον βασιλέα αγάπης, και όστις θεώρει την υπέρ της πόλεως εύνοιαν του βασιλέως ως αναγκαίον όρον διά την ευδωσιν και ανάπτυξιν των συμφερόντων του εμπορίου, ούτε καν κατ' όναρ ήτο δυνατόν να σκεφθή περί ανατροπής καθεστώσης τάξεως. Εγίνωσκεν όμως τον όσον παράλογον τόσον δυστυχώς και πραγματικόν ερεθισμόν των πνευμάτων. Συνησθάνετο εξ ετέρου, ότι η τόλμη των φιλομεταβόλων, η κενοσπουδία των μικροφιλοτίμων και η απραγμοσύνη των φιλησύχων συμμαχούσιν ευκολώτατα εις τας εμφυλίους στάσεις, και τοιαύται συμμαχίαί έχουσιν ως μοιραίον αποτέλεσμα την καταστροφήν της ευπορίας των πόλεων, την διαρπαγήν των περιουσιών και των οίκων την ερήμωσιν. Μη δυνάμενος από των ιδίων δυνάμεων να ματαιώση την στάσιν ως πολιτικόν τόλμημα εξήτησε να εμποδίση αυτήν από του να προοδεύη και ν' αναπτυχθή ως κοινωνικόν έγκλημα. Κατόρθωσε δε τον σκοπόν του περιστοιχισθείς παρά των νοημονεστέρων πολιτών, μεθ' ών απεφάσισεν, εγκαταλειφθείσης της πόλεως παρά των αρχών και γυμνωθείσης πάσης από της κυβερνήσεως προστασίας, να ενδώσωσιν εις το πολιτικόν της στάσεως πρόγραμμα, ίνα αφαιρέσωσι το πρόσχημα των πολιτικών αρχών από τους μελετώντας σχέδια κοινωνικής αναρχίας. Η φρόνησις και η εγκαρτέρησις του δημάρχου εις το καθήκον του εφύλαξαν τότε την πόλιν από των σοβαρωτέρων κινδύνων. Υπογράφων μετά των δημοτικών συμβούλων άνευ αντιρρήσεως τας κενάς και αορίστους διαδηλώσεις της πολιτικής απειρίας, περί ενός μόνον τότε εφρόντιζε, περί της αποτροπής δηλονότι της διαρπαγής, και πώς να θέση εκποδών πάσαν αφορμήν συναφείας και συγχωνεύσεως των καθαρώς πολιτικών επαναστατών με τους εργάτας των κοινωνικών ανατροπών.» Μέρος του κειμένου του Εμμ. Κόκκινου αναδημοσιεύει και ο Ζαφείριος Αντων. Βάος, *Αμβρόσιος Ι. Δαμαλάς, δήμαρχος Ερμούπολεως (1853-1862)*, Αθήνα 1971, σ. 39-41.

45. *Ένωσις*, αρ. 410 (12.5.1862). Βλ. *στο ίδιο*: «Ούτε αι δημοτικάί αρχαί ούτε οι πολίται εστασίασαν κατά της νομίμου αρχής, αλλ' εξεδήλωσαν τα αισθήματά των κατά Κυβερνήσεως μηδόλως επιτηδείας, Κυβερνήσεως ωθησάσης τα πράγματα μέχρι της αδελφοκτονίας». Βλ. και με ποια επιχειρήματα προσπαθεί συνεχώς και η εφημ. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 263 (29.4.1862) και αρ. 264 (6.5.1862) να υποστηρίξει τη θέση αυτή, αποδίδοντας την ευθύνη για τη δυναμική αντίδραση του λαού στην κυβέρνηση που πρόσβαλε τα δικαιώματά του: «Οι Κυβερνώντες μας οφείλουν να έχωσιν υπ' όπιν ότι ο Έλλην.[ικός] Λαός εκ καταγωγής και ανατροφής δεν είναι συνειθισμένος εις ουδενός είδους βίαν, προς τους νόμους αντικειμένην και πάσα πράξις κυβερνητική προσβάλλουσα τα δικαιώματά του τον διεγείρει και τον εξαγριού· εν τη αγανακτήσει του δε ταύτη εκτρέπεται φυσικώς των ορίων του, αλλ' οι προκαλούντες πταίουν εις τούτο» (το παράθεμα από το

Ερμουπολίτες προσπάθησαν με υπόμνημά τους, της 7ης Μαρτίου, να δικαιολογήσουν πλήρως τη διαχείριση της κρίσης από τις δημοτικές αρχές και να ζητήσουν συγχώρεση, αν συνέβη κάτι επιλήψιμο,⁴⁶ δεν ικανοποίησε την κυβέρνηση, η οποία μετά τη λήξη και των «ναυπλιακών» απέλυσε τον δήμαρχο Δαμαλά και διέλυσε το Δημοτικό Συμβούλιο Ερμούπολεως.⁴⁷ Μεταξύ των εξαιρεθέντων από τη χορηγηθείσα αμνηστία ήταν και τρία άτομα που μετείχαν στα γεγονότα της Ερμούπολης: ο εκ των αρχηγών Αριστοτέλης Τσάτσος, το μέλος της επταμελούς επιτροπής Ιωάννης Παλαιολόγος (δικηγόρος) και ο πλοίαρχος της «Καρτερίας» Βασίλειος Ορλώφ.⁴⁸ Στις νέες δημοτικές εκλογές εξελέγη πάλι δήμαρχος ο Δαμαλάς, ο οποίος όμως παραιτήθηκε⁴⁹ και έτσι ο Όθων δεν βρέθηκε στη δύσκολη θέση να τον παρακάμψει διορίζοντας έναν από τους τρεις πρώτους επιλαχόντες.

Λίγους μήνες μετά, αμέσως μετά την πτώση της πρώτης δυναστείας –στη

φύλλο της 29ης Απρ. 1862). Ο Βρετανός πρεσβευτής στην Αθήνα ειρωνεύτηκε την προσπάθεια της δημοτικής αρχής να δικαιολογηθεί για τη στάση της, επισημαίνοντας ότι δεν αντιστάθηκαν καθόλου αυτοί που εμφανίζονταν ως «lovers of order». Κατ' αυτόν, όσοι αναμείχθηκαν στο κίνημα της Ερμούπολης δεν ήταν «propagantists, send from without or the military alone, but many of the principal merchants of the place, who seem to have been almost unanimous and to have connection and encouragement from Greek commercial houses in Constantinople [...]. Union amongst the population of the lower town does not seem to have been wanting. Arms were allowed to be seized without opposition, and money advanced [...]». Βλ. Wyse προς Russell, 8/20 Μαρτ. 1862: F.O. 32/301.

46. Ερμουπολίτες προς Όθωνα, 7 Μαρτ. 1862 (*Ένωσις*, αρ. 410/12.5.1862): μεταξύ άλλων, στο έγγραφο αυτό αναφέρεται ότι η δημοτική αρχή «υποκύνασα εις ανωτέραν και όλως ακαταμάχητον βίαν, ηναγκάσθη με αλγούσαν καρδίαν να παραχωρήση, ου μόνον αποδοκιμασίας, αλλά και τα χρειώδη όπως απέλθωσιν οι στασιασταί· άλλως, ούτοι μεν ήθελον διά των όπλων των καταφύγει εις βιαιοπραγίας προς επίτευξιν αυτών και άλλων μη χρειωδών, οι δε φιλοτάραχοι, ωφελοόμενοι του αναρχικού παραδείγματος, ήθελον λαφυραγωγήσει την πόλιν, όπερ ήθελε αποβή ολέθριον εις την εστίαν ταύτην του ελληνικού εμπορίου».

47. Η *Ένωσις* (ό.π.) θεώρησε ότι στο πρόσωπο των δημοτικών αρχών η κυβέρνηση τιμώρησε «ολόκληρον την Πόλιν». Ο Εμμ. Κόκκινος (*Λόγος επικήδειος*, ό.π., σ. 23) αποδίδει τη δυσμένεια του Όθωνα σε συκοφαντική έκθεση «υπαλλήλου τινός, αναλαβόντος αναρμοδίως έργα της αποκλειστικής του νομάρχου αρμοδιότητος», στην οποία ο Δαμαλάς εμφανιζόταν μαζί με μέλη της ατμοπλοϊκής εταιρείας να συνεννοούνται με τον [Γρηγόριο] Υψηλάντη για την εκθρόνιση του βασιλιά.

48. Βλ. το Διάταγμα της αμνηστίας με τους εξαιρεθέντες στρατιωτικούς και πολιτικούς στον Ευαγγελίδη, ό.π., σ. 675-676, και την αντίδραση των εφημ. *Αστήρ των Κυκλάδων*, αρ. 264 (6.5.1862) και *Ένωσις*, αρ. 411 (19.5.1862) για την εξαίρεση του Ιω. Παλαιολόγου. Καμία αναφορά στον Τσάτσο και τον Ορλώφ.

49. Αργότερα πήγε στη Μασσαλία, όπου και πέθανε. Ο νεκρός μεταφέρθηκε στην Ερμούπολη και στις 28 Δεκεμβρίου 1869 έγινε η κηδεία του.

δημιουργία των προϋποθέσεων για την ανατροπή της ασφαλώς είχε συμβάλει και η εξέγερση της Ερμούπολης–, η δημοτική αρχή της πόλης θα σπεύσει να αποκαταστήσει τη μνήμη των πεσόντων στην Κύθνο με τη μετονομασία των πλατειών Όθωνος, Αμαλίας και Τερψιθέας σε Λεωτσάκου, Μωραϊτίνη και Σκαρβέλη αντίστοιχα. Τελέστηκαν, παράλληλα, μνημόσυνα «υπέρ των εν Κύθνω και Ναυπλίο πεσόντων υπέρ των εθνικών σκοπών».⁵⁰ Τέλος, αποζημιώθηκαν όλοι εκείνοι που είχαν διαθέσει αυτοβούλως ή που τους είχε ακουσίως αφαιρεθεί πολεμικό υλικό κατά τις ημέρες της αντιοθωνικής εξέγερσης.⁵¹

50. Αμπελάς, *ό.π.*, σ. 689.

51. Για τα σχετικά έγγραφα βλ. Γ.Α.Κ. – Α.Ν.Κ., Δ.Α.Ε., Ι/Ποικίλα, φάκ. 2.